

گونه شناسی روش قرآن کریم در
فرهنگ سازی الزامات رفتاری جامعه اسلامی
(مطالعه موردی: الزام رفتاری انفاق و توجه به
وضع نیازمندان)

عبدالکریم بهجت پور*
رحیم حاصلی**
نفیسه زارعی***

چکیده

قرآن کریم در سیر نزول خود، به منظور ایجاد فرهنگ اسلامی، الزامات رفتاری خاصی را مورد تأکید و پیگیری قرار داده و علاوه بر آن، اقداماتی را به منظور فرهنگ سازی این الزامات در جامعه‌ی اسلامی به مرحله‌ی اجرا گذاشته است. مقاله‌ی حاضر سعی نموده است از میان این الزامات، به گونه‌شناسی روش قرآن کریم در فرهنگ سازی «الزامات رفتاری انفاق و توجه به وضع نیازمندان» در جامعه‌ی اسلامی بپردازد. این گونه‌شناسی با بررسی و مقایسه‌ی اهداف ناظر بر این الزام رفتاری در دو دوره‌ی نزول مکی و مدنی قرآن کریم، به صورت توصیفی-تحلیلی، صورت گرفته است. بررسی صورت گرفته نشان می‌دهد که تأکید آیات الهی ناظر بر این الزام رفتاری در سوره‌های مکی، با توجه به وضعیت دعوت دینی در دوره‌ی نزول مکی قرآن کریم، به طور عمده بر مبارزه با فرهنگ جاهلی مبنی بر ترک انفاق و تلاش به منظور فرهنگ شدن آن است. اما با آغاز دوره‌ی نزول مدنی قرآن کریم و شکل‌گیری جامعه و حکومت اسلامی، این ارزش در چارچوب‌های واجب و در ابعاد مختلف زندگی اجتماعی و با لحاظ آسیب‌شناسی‌ها، تعقیب شده است. رویکرد این پژوهش، قرآن محوری است که بر مبنای آن، محک‌های دینی (بدیهیات عقلی، سنت قطعی، تجربه، گزارشات قطعی تاریخی و...)، داور اندیشه‌ها و عملکردهای دینی می‌باشد.

واژگان کلیدی: سیر نزول قرآن، فرهنگ‌سازی، انفاق، توجه به وضع نیازمندان.

*. دانشیار گروه قرآن پژوهی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی
abp114@yahoo.com

** دکتري تفسير تطبيقي
haseli.rahim@yahoo.com

*** دانشجوی دکتری رشته علوم قرآن و حدیث، پردیس فارابی دانشگاه تهران
nafiseh.zarei@ut.ac.ir

دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۱۶

پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۲۸

صفحه ۸۶ تا صفحه ۱۰۳

مقدمه

قرآن کریم از میان الزامات رفتاری فراوانی که آن‌ها را در سوره‌های مختلف مورد تأکید و پیگیری قرار داده، برخی از الزامات را به صورت ویژه، هم در دوره‌ی نزول مکی و هم در دوره‌ی نزول مدنی خود، مورد تأکید و پیگیری قرار داده است و به گونه‌های مختلف به منظور فرهنگ‌سازی آن‌ها در جامعه، اقدام نموده است؛ از جمله مهمترین این الزامات، با توجه به تأکیدات قرآن کریم، می‌توان به این موارد اشاره نمود: «اقامه نماز و انفاق»، «پرهیز از ستم به یتیمان و نیازمندان و لزوم توجه به وضع آنان»، «پرهیز از کشتن فرزندان»، «نهی شدید از ارتکاب زنا»، «احسان به پدر و مادر»، «پرهیز از کبر و غرور»، «پرهیز از آدم کشی»، «رعایت انصاف در داد و ستد»، «رعایت انصاف در قضاوت» و «وفای به تعهدات». این الزامات در موارد زیر از سوره‌های مکی مورد تأکید قرار گرفته‌اند:

- اقامه نماز و انفاق (یس: ۴۷؛ فاطر: ۲۹ و ۱۸؛ نمل: ۳؛ هود: ۱۱۴؛ قصص: ۵۴؛ انعام: ۷۲؛

لقمان: ۴؛ لقمان: ۱۷؛ شوری: ۳۸؛ ابراهیم: ۳۱ و ۳۷؛ انبیاء: ۷۳؛ معارج: ۲۲-۲۳؛ روم: ۳۱)

- پرهیز از ستم به یتیمان و نیازمندان و لزوم توجه به وضع آنان (ذاریات: ۱۵-۱۹؛ نحل:

۹۰؛ معارج: ۲۴ و ۲۵؛ روم: ۳۸-۳۹؛ ابراهیم: ۳۱)

- پرهیز از کشتن فرزندان (انعام: ۱۳۷ و ۱۴۰)

- نهی شدید از ارتکاب زنا (شوری: ۳۷؛ نحل: ۹۰؛ مؤمنون: ۵-۷ و ۲۹-۳۱)

- احسان به پدر و مادر (لقمان: ۱۵-۱۶؛ احقاف: ۱۲-۱۷؛ عنکبوت: ۸)

- پرهیز از کبر و غرور (لقمان: ۱۳-۱۹)

- رعایت انصاف در قضاوت (معارج: ۳۳؛ نحل: ۹۰ و ۱۲۶)

- وفای به تعهدات (انعام: ۱۵۲-۱۵۳؛ احقاف: ۱۲-۱۳؛ نحل: ۹۱-۹۵؛ مؤمنون: ۸؛ معارج: ۳۲؛

عنکبوت: ۸-۱۱)

قرآن کریم در مواردی از سوره‌های نازل شده در مکه، مجموع این الزامات را به صورت یکجا از مخاطبان نزول، خواسته است؛ چنان که در سوره‌ی فرقان که چهل و دومین سوره‌ی نازل شده است، بخشی از این الزامات را به عنوان صفات عباد الرحمن بیان فرموده است:

«وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا * وَ الَّذِينَ يَبِيتُونَ لِرَبِّهِمْ سُجَّدًا وَقِيَامًا * ... وَ الَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَ لَمْ يَقْتُرُوا وَ كَانَتْ بَيْنَ

ذَلِكَ قَوَاماً * وَالَّذِينَ لَا يَدْعُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَهاً آخَرَ وَ لَا يَقْتُلُونَ النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ
وَ لَا يَزْنُونَ وَ مَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ يَلْقَ أَثاماً ... وَ الَّذِينَ لَا يَشْهَدُونَ الزُّورَ وَ إِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا
كِرَاماً» (فرقان: ۶۳-۷۲)

و در سوره‌ی اسراء که پنجاهمین سوره‌ی نازل شده است، این الزامات به عنوان قضای
تشریحی پروردگار، برای جامعه‌ی مخاطب بیان شده‌اند:

«وَ قَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَ بِالْوَالِدَيْنِ إِحْساناً... وَ آتِ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ وَ الْمَسْكِينِ وَ
ابْنِ السَّبِيلِ وَ لَا تُبَذِّرْ تَبْذِيراً ... وَ لَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَ لَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ
فَتَقْعَدَ مَلُوماً مَّخْسوراً ... وَ لَا تَقْتُلُوا أَوْلادَكُمْ حَسَبَةَ إِمْلَاقٍ... وَ لَا تَقْرَبُوا الزَّنى إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَ
سَاءَ سَبِيلاً * وَ لَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ... وَ لَا تَقْرَبُوا مالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ
أَحْسَنُ حَتَّىٰ يَبْلُغَ أَشُدَّهُ وَ أُوفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُلاً * وَ أُوفُوا الْكَيْلَ إِذا كُنْتُمْ وَ زُنُوا
بِالْقِسْطِ الْمُسْتَقِيمِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَ أَحْسَنُ تَأْوِيلاً * وَ لَا تَقْفُ ما لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ
وَ الْبَصَرَ وَ الْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كانَ عَنْهُ مَسْئُلاً * وَ لَا تَفْسِحْ فِي الْأَرْضِ مَرْحأاً...» (اسراء: ۲۳-۳۹)

این الزامات در سیر نزول قرآن کریم، به عنوان وجه تمایز فرهنگ اسلامی از فرهنگ
شرك، مطرح شده و مورد پیگیری قرار گرفته‌اند. چنان که در سوره‌ی انعام که پنجاه و
پنجمین سوره‌ی نازل شده است، پس از نفی احکام بر ساخته‌ی مشرکان، رسول اکرم ﷺ
دستور می‌یابد تا در مقابل احکام ساختگی آنان، این الزامات رفتاری را به عنوان محرمات
الهی، بر مشرکان قرائت فرماید:

«قُلْ تَعَالُوا أَنلِ ما حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَیْكُمْ أَلَّا تُشْرِكُوا بِهِ شَیئاً وَ بِالْوَالِدَيْنِ إِحْساناً وَ لَا تَقْتُلُوا
أَوْلادَكُمْ مِنْ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَنْزَرُكُمْ وَ إِبْناهُم وَ لَا تَقْرَبُوا الْفَواحِشَ ما ظَهَرَ مِنْها وَ ما بَطَنَ وَ لَا
تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ذلِکُمْ وَ صاْکُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ * وَ لَا تَقْرَبُوا مالَ الْيَتِيمِ
إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّىٰ يَبْلُغَ أَشُدَّهُ وَ أُوفُوا الْكَيْلَ وَ الْمِيزانَ بِالْقِسْطِ لا تُكَلِّفْ نَفْساً إِلَّا
وُسْعَها وَ إِذا قُلْتُمْ فَاعْدُوا وَ لو كانَ ذا قُرْبىٰ وَ بِعَهْدِ اللَّهِ أُوفُوا ذلِکُمْ وَ صاْکُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ»
(انعام: ۱۵۱ و ۱۵۲)

همچنین در سوره‌ی مؤمنون که هفتاد و چهارمین سوره‌ی نازل شده در مکه است، این
الزامات را به عنوان شاخصه‌های رفتار مؤمنانه بر می‌شمارد: «قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ * الَّذِينَ
هُم فِي صَلاتِهِمْ خاشِعُونَ * وَ الَّذِينَ هُمْ عَنِ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ * وَ الَّذِينَ هُمْ لِلزَّكاةِ فاعِلُونَ * وَ
الَّذِينَ هُمْ لِأُرواحِهِمْ حافِظُونَ وَ الَّذِينَ هُمْ لِأماناتِهِمْ وَ عَهْدِهِمْ راعُونَ * وَ الَّذِينَ هُمْ عَلى
صَلواتِهِمْ يُحافظُونَ» (مؤمنون: ۱-۹)

اما قرآن کریم علاوه بر تأکیدات فراوانی که جهت الزام جامعه به رعایت این الزامات دارد، به منظور فرهنگ‌سازی آن‌ها، اقداماتی را به مرحله‌ی اجرا گذاشته است. در ادامه، به منظور گونه‌شناسی روش قرآن کریم در فرهنگ‌سازی این الزامات، تلاش شده است از میان این الزامات، الزام رفتاری «انفاق و توجه به وضع نیازمندان» در دو دوره‌ی نزول مکی و مدنی قرآن کریم مورد بررسی قرار گیرد.

توجه به این نکته ضروری است، شناخت سیر نزول سوره‌های قرآن کریم، در تبیین مسئله از اهمیت بالایی برخوردار است. این شناخت، با تحلیل روایات نقل شده از ائمه‌ی معصومین (ر.ک: شهرستانی، ۱۳۷۶، ج ۱، ۱۶) و صحابه و تابعان (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱، ۶۱۲-۶۱۳؛ حسانی، ۱۴۱۱، ج ۲، ۴۰۹-۴۱۱؛ ابن ندیم، ۱۳۴۶، ۳۶؛ بیهقی، ۱۳۶۱، ج ۷، ۱۴۴؛ یعقوبی، بیتا، ج ۲، ۳۳؛ سیوطی، ۱۴۰۷، ج ۱، ۹۶-۹۸)، به میزانی که اطمینان بخش باشد، قابل تبیین است. (ر.ک: معرفت، ۱۴۱۲، ج ۱، ۱۰۴-۱۰۷؛ بهجت پور، ۱۳۹۵، ۳۴۱-۳۴۴؛ دروزه، ۱۳۸۳، ج ۱، ۱۵-۱۶؛ نکونام، ۱۳۸۰، ۳۰۸؛ رامی‌ار، ۱۳۶۲، ۶۱؛ زنجانی، ۱۳۸۸، ۵۸-۶۱؛ رشاد، ۱۳۶۵، ۲۳) کاملترین این ترتیبا را می‌توان ترتیبی دانست که استاد بهجت پور ارائه داده‌اند. (ر.ک: بهجت پور، ۱۳۹۵، ۳۴۳) مقاله‌ی پیشرو، در موارد متعددی که به ترتیب نزول سوره‌ها استناد نموده، همین ترتیب را مد نظر داشته است.

برای تبیین و نظم بهتر مطلب و ساماندهی آن، جدول آیات، مشتمل بر نمایه‌ی اهداف آیات قرآنی ناظر بر الزام رفتاری انفاق و توجه به وضع نیازمندان در دو دوره نزول مکی و مدنی قرآن کریم تنظیم شده است. شیوه‌ی تهیه‌ی جدول به این صورت است که با مطالعه‌ی دقیق سوره‌های قرآن کریم، هر آیه‌ای که به الزام رفتاری انفاق و توجه به وضع نیازمندان توجه داده، ثبت شده و در پایان آن، ترتیب نزولی سوره و شماره‌ی آیه درج گردیده، سپس در ردیف مقابل آن، سعی شده هدف قرآن کریم از توجه دادن به این الزام رفتاری با توجه به قرائن مفسره‌ی آیه‌ی شریفه (سیاق، شأن نزول و...) به صورت نمایه تبیین شود.

اهداف آیات ناظر بر الزام رفتاری انفاق و توجه به وضع نیازمندان

ابتدا اهداف آیات ناظر بر الزام رفتاری انفاق و توجه به وضع نیازمندان، در سوره‌های مکی تبیین و سپس با تبیین اهداف آیات ناظر بر این الزام رفتاری در سوره‌های مدنی، تفاوت اهداف آیات از پیگیری و تأکید بر این الزامات، بیان می‌شود. این بررسی نشان دهنده‌ی روش قرآن کریم در فرهنگ‌سازی این الزام رفتاری است.

اهداف آیات ناظر بر الزام رفتاری انفاق و توجه به وضع نیازمندان		
ردیف	آیه و مرتبه نزولی سوره	نمایه‌ی اهداف آیات
۱	وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْطَعِمُ مَنْ لَوْ يَشَاءُ اللَّهُ أَطَعَمَهُ إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ (یس: ۴۷/۴۱)	برخورد با فرهنگ منطح جاهلی مشرکان در باب منطق آنان در ترک انفاق
۲	وَ الَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَ لَمْ يَقْتُرُوا وَ كَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا (فرقان: ۶۷/۴۲)	بیان گفتمان اسلامی که عباد الرحمن انفاق کرده اما زیاده روی نمی‌کنند، چنان که از رفتار جاهلان مشرک در ترک انفاق پیروی نکرده و جریانی معتدل هستند.
۳	إِنَّ الَّذِينَ... وَ أَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَ عَلَانِيَةً يَرْجُونَ تِجَارَةً لَنْ تَبُورَ (فاطر: ۲۹/ ۴۳)	تذکر به این‌که امید به تجارت با خدا ریشه‌ی انفاق مؤمنان است.
۴	الَّذِينَ يُعِيمُونَ الصَّلَاةَ وَ يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَ هُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ (نمل: ۳۰/۴۸)	پرداخت زکات به منظور تزکیه‌ی جان، نشانه‌ی مؤمنان، در این مرحله از نزول قرآن است.
۵	وَ إِذَا يُتْلَى عَلَيْهِمْ قَالُوا آمَنَّا بِهِ إِنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّنَا... أُولَئِكَ يُؤْتُونَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُوا وَ يَذَرُونَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ وَ مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ (قصص: ۵۳/۴۹-۵۴)	پرداخت زکات، به منظور تزکیه‌ی جان، نشانه‌ی مؤمنان، در این مرحله از نزول قرآن است. آیه‌ی شریفه، درباره‌ی اهلیت است که به اسلام ایمان می‌آورند و شخصیت آن‌ها با اموری مانند انفاق گره می‌خورد.
۶	وَ آتِ ذَا الْقُرْبَى حَقَّهُ وَ الْمَسْكِينِ وَ آتِ السَّبِيلَ وَ لَا تُبَذِّرْ تَبْذِيرًا (اسراء: ۲۶/۵۰)	توصیه به شخص رسول ﷺ و این‌که رسیدگی مالی به خانواده و فامیل یکی از تکالیف شرعی بر دوش آن حضرت است.
۷	هُدًى وَ رَحْمَةً لِلْمُحْسِنِينَ * الَّذِينَ يُعِيمُونَ الصَّلَاةَ وَ يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَ هُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ (لقمان: ۳/۵۷-۴)	توصیف محسنان که یکی از ابعاد شخصیت ایشان، پرداخت زکات به منظور رهایی معنوی جان‌شان است. یعنی بر جنبه‌ی تربیتی انفاقات توجه ویژه می‌شود.
۸	وَ الَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَ أَقَامُوا الصَّلَاةَ... وَ مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ (شوری: ۳۸ / ۶۲)	باز توصیفی از شخصیت مؤمنان و این‌که اهل ایمان بر خلاف جاهلیت اهل انفاق هستند.
۹	إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَ عُيُونٍ... إِنَّهُمْ كَانُوا قَبْلَ ذَلِكَ مُحْسِنِينَ... وَ فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِلْسَّائِلِ وَ الْمَحْرُومِ (ذاریات: ۶۷ / ۱۵-۱۹)	توصیفی گسترده‌تر و پیشرفته‌تر از سوره‌ی نمل (نزول ۴۸) در معرفی شخصیت مؤمنان و اهل نماز به این‌که نماز، ایشان را به انفاق معین برای سائلان و محرومان کشانده است.

۱. عدد اول نشان دهنده ترتیب نزول سوره و عدد دوم نشان دهنده شماره آیه است.

۱۰	إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَ إِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ (نحل: ۷۰/۹۰)	دستورات الهی درباره‌ی احسان و رسیدگی به اقربا، بخشی از راه‌های شناخت خدا به عنوان پروردگار و صاحب تشریح
۱۱	قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَ يُنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَ عَلَانِيَةً مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا يَبِيعُ فِيهِ وَ لَا خِلَالَ (ابراهیم: ۷۲/۳۱)	اولین دستور به مؤمنان مبنی بر انفاق در پنهان و به صورت آشکار
۱۲	وَ جَعَلْنَاهُمْ أَيْمَةً يَهْتَدُونَ بِأَمْرِنَا وَ أَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ وَ إِقَامَ الصَّلَاةِ وَ إِبْتَاءَ الزَّكَاةِ وَ كَانُوا لَنَا عَابِدِينَ (انبیاء: ۷۳/۷۳)	توصیف شخصیت‌های برجسته‌ی معنوی به این‌که یکی از ابعاد شخصیت ایشان، زکات برای آزادی معنوی است. این آیه و نظائر آن برای تشویق عموم مؤمنان به زکات جان، از راه اعطای مال ارزیابی می‌شود.
۱۳	قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ ... وَ الَّذِينَ هُمْ لِلزَّكَاةِ فَاعِلُونَ... (مؤمنون: ۲۴-۴)	توصیفی گسترده‌تر و پیشرفته‌تر از سوره‌های پیشین در معرفی شخصیت مؤمنان و اهل نماز به این‌که نماز، ایشان را به انفاق معین برای ساکنان و محرومان کشانده است.
۱۴	إِنَّ الْإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا ... إِلَّا الْمُضِلِّينَ ... وَ الَّذِينَ فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَعْلُومٌ * لِلسَّائِلِ وَ الْمَحْرُومِ (معارج: ۲۴-۲۵)	توصیفی گسترده‌تر و پیشرفته‌تر از سوره‌های پیشین در معرفی شخصیت مؤمنان و اهل نماز به این‌که نماز، ایشان را به انفاق معین برای ساکنان و محرومان کشانده است.
۱۵	فَاتَّ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ وَ الْمَسْكِينِ وَ ابْنِ السَّبِيلِ ذَلِكْ حَيْزٌ... (روم: ۸۴/۳۸)	توصیه به پیامبر ﷺ مبنی بر رسیدگی به اقربا و مساکین و در راه ماندهگان.

از اهداف آیات فوق، استفاده می‌شود که قرآن کریم در سوره‌های مکی، ضمن انتقاد از فرهنگ جاهلی مبنی بر ترک انفاق، به طور عمده به منظور فرهنگ شدن انفاق، به صورت‌های زیر الزام رفتاری انفاق و توجه به وضع نیازمندان را مورد تأکید قرار داده است:

۱. انفاقات را موجب تزکیه‌ی انسان و تطهیر او دانسته است.
۲. روش به کمال رسیدن اولیای الهی را انفاقات آن‌ها به منظور تزکیه‌ی دانسته است.
۳. در دو مرحله‌ی رشد مدارج ایمان (در سوره‌های نمل، مؤمنون و شبیه آن در سوره‌ی معارج)، به نقش انفاقات توجه داده است.
۴. انفاق به خانواده را با تعبیر حق اقربا دانسته و آن را از انفاقات مرسوم جدا کرده است.
۵. پیامبر ﷺ را به دستور دادن به انفاق توصیه کرده است.

و....

مشاهده می‌شود که در مجموع این سوره‌ها، تلاش شده است تا پرداخت زکات

مستحب و انفاقات، بخشی از شخصیت مؤمنان و صفات ایشان شود. تذکر این نکته ضروری است که به نظر می‌آید آنچه موجب شده است در این دوره از نزول، انجام انفاق در قالب‌های استحابی پیگیری شود، عدم همگامی جامعه با دعوت دینی و نبود جامعه و حکومت اسلامی است. این ارزش، سپس در سیر نزول سوره‌های مدنی، غلظت یافته و در چارچوب‌های واجب و در ابعاد مختلف زندگی و با لحاظ آسیب‌شناسی‌ها، تعقیب شده است. چنان که در این سوره‌ها، گونه‌های انفاق، منابع انفاق و اولویت‌های انفاق بیان می‌شود و با تحریم و نکوهش رویکردهایی که در مقابل عمل انفاق قرار دارد، سعی در توسعه و درونی‌سازی آن می‌شود. این آیات در جدول بعد، آمده است.

اهداف آیات ناظر بر الزام رفتاری انفاق و توجه به وضع نیازمندان		
ردیف	آیه و مرتبه‌ی نزولی سوره	نمایه‌ی اهداف آیات
۱	... وَ لِكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ... وَ آتَى الْمَالَ عَلَىٰ حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَىٰ وَ الْيَتَامَىٰ وَ الْمَسَاكِينَ وَ ابْنِ السَّبِيلِ وَ السَّائِلِينَ وَ فِي الرِّقَابِ وَ أَقَامَ الصَّلَاةَ وَ آتَى الزَّكَاةَ... أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَ أُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ (بقره: ۱۷۷/۸۷)	در این آیه هدیه و دستگیری از فامیل به وسیله‌ی مال و پرداخت زکات به عنوان عامل تزکیه نفس شمرده می‌شود تا روشن شود در خرج دارایی‌ها دو فایده را باید تعقیب کرد: ۱. دستگیری از طبقات فرودست و فامیل ۲. تزکیه نفس اشخاص، زیرا جامعه به اشخاص تزکیه شده نیاز دارد.
۲	وَ أَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ لَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ وَ أَحْسِنُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ (بقره: ۱۹۵/۸۷)	مجدد از فلسفه‌ی انفاقات به خصوص انفاقات به دولت تازه تأسیس اسلامی می‌گوید که روشن شود انفاق در راه خدا مانع هلاکت جامعه‌ی تازه تأسیس اسلامی می‌شود.
۳	... فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ بِهِ أَذَىٰ مِنْ رَأْسِهِ فَذِيَّةٌ مِنْ صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ... (بقره: ۱۹۶/۸۷)	نفوذ دادن انفاقات در جامعه به بهانه‌ی کفارات
۴	يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلْ مَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ فَلِلَّهِ وَالَّذِينَ الْأَقْرَبِينَ وَ الْيَتَامَىٰ وَ الْمَسَاكِينَ وَ ابْنِ السَّبِيلِ... (بقره: ۲۱۵/۸۷)	بیان منبع انفاق و مستحقین انفاق با ذکر اولویت آنان
۵	... يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلْ الْعَفْوُ... (بقره: ۲۱۹/۸۷)	توسعه‌ی حوزه انفاقات

۶	<p>يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمْ يَوْمٌ لَا يَبِيعُ فِيهِ وَ لَا خَلَّةٌ وَ لَا شَفَاعَةٌ وَ الْكَافِرُونَ هُمْ الظَّالِمُونَ (بقره: ۲۵۴/۸۷)</p>	<p>توصیه به انفاق همراه با اشعار به نقش آن در رستخیز و هشدار در خصوص مراقبت بفرصت‌ها و این‌که فرصت‌ها از دست خواهد رفت.</p>
۷	<p>مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ... (بقره: ۲۶۱/۸۷)</p>	<p>بازگشت سود انفاقات در راه خدا به افراد</p>
۸	<p>الَّذِينَ يُنْفِقُونَ... ثُمَّ لَا يُنْبِعُونَ مَا أَنْفَقُوا مَنًّا وَ لَا أَدَى... قَوْلٌ مَعْرُوفٌ وَ مَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتَّبِعُهَا أَدَى... لَا تَبْطُلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَ الْأَدَى... (بقره: ۲۶۲-۲۷۲/۸۷)</p>	<p>توجه به آسیب‌شناسی انفاق و نقش مضر منت‌گذاری و آزار انفاق گیرندگان</p>
۹	<p>لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِي الْأَرْضِ يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنِيَاءَ... وَ مَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَلِئِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ (بقره: ۲۷۳/۸۷)</p>	<p>و معرفی وضعیت انفاق گیرندگانی که حکم وجوب انفاق برای آن‌ها بوده است.</p>
۱۰	<p>الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَ النَّهَارِ سِرًّا وَ عَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ (بقره: ۲۷۴/۸۷)</p>	<p>توجه به انواع انفاق و راهنمایی به این‌که نوعی از انفاق می‌تواند پنهانی باشد.</p>
۱۱	<p>الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقْوَمُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ... يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ ذُرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا... وَ إِنْ كَانَ دُونَ عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَى مَيْسَرَةٍ وَ أَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (بقره: ۲۷۵-۲۸۰/۸۷)</p>	<p>تحریم ربا و بر حذر داشتن از آن به عنوان یکی از عواملی که در مقابل انفاق قرار دارد و توصیه به رعایت حال فرد مقروض با صدقه به وی</p>
۱۲	<p>وَ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَ آتُوا الزَّكَاةَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ (نور: ۵۶/۱۰۳)</p>	<p>توجه به نقش زکات در کنار بسته‌ی دیگری از دستورات به منظور جلب رحمت الهی. جلب توجه به این‌که انفاق با ادبیات زکات و رشد دهنده و تزکیه کننده‌ی انسان مطرح شده است در حالی که در انفاق کم کردن سرمایه مطرح می‌شود.</p>
۱۳	<p>الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَ مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ (انفال: ۳/۸۸)</p>	<p>معرفی مؤمنان به این‌که از جمله شخصیت شکل یافته ایشان انفاق است.</p>
۱۴	<p>... وَ مَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَ أَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ... (انفال: ۶۰/۸۸)</p>	<p>تشویق به انفاق از راه بیان وفای کامل سود آن به انسان</p>

<p>توضیح این‌که انفاق به هر دو قسم پنهان و آشکار، انسان را در زمره‌ی محسنان وارد می‌کند.</p>	<p>... لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً ... الَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ... وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ (آل عمران: ۱۳۵/۸۹-۱۳۴)</p>	<p>۱۵</p>
<p>با توجه به شکل‌گیری جامعه‌ی اسلامی و حکومت گفتمان دینی، افرادی برای این‌که از نمذ انفاق کلاهی برای خود بیافند، انفاق می‌کنند که در این مرحله با آسیب‌شناسی در باره‌ی آن‌ها داوری می‌شود.</p>	<p>الَّذِينَ يَبْخُلُونَ وَ يَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ وَ يَكْتُمُونَ مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَ اغْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُهِينًا * وَ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ رِئَاءَ النَّاسِ ... وَ مَا ذَا عَلَيْهِمْ لَوْ آمَنُوا بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ وَ انْفَقُوا مِمَّا رَزَقَهُمُ اللَّهُ وَ كَانِ اللَّهُ بِهِمْ عَلِيمًا (نساء: ۳۹-۳۷/۹۲)</p>	<p>۱۶</p>
<p>آسیب‌شناسی انفاق که فخرفروشی و توهم‌زدگی برتری بر دیگران است. و این می‌تواند روابط اجتماعی میان مسلمانان را با چالش روبرو کرده و اثر انفاق را به ضد خود تبدیل کند.</p>	<p>وَ بِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَ بِذِي الْقُرْبَىٰ وَ الْيَتَامَىٰ وَ الْمَسَاكِينِ ... إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَلًا فَخُورًا (نساء: ۳۶/۹۲)</p>	<p>۱۷</p>
<p>توصیه به انفاق به شکرانه‌ی خلافت و حاکمیتی که اجتماع مسلمانان در مدینه پیدا کرد. انتقاد از ترک انفاقات که احتمالاً نتیجه‌ی قدرت پیدا کردن و طمع ازدیاد ثروت و امثال آن بود. و توصیه به حمایت از دیگران در امور اقتصادی از راه قرض الحسنه و تشویق به آن.</p>	<p>آمِنُوا بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ وَ انْفِقُوا مِمَّا جَعَلَكُمْ مُسْتَحْفِلِينَ... وَ مَا لَكُمْ أَلَّا تُنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ... مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ... (حدید: ۱۱-۷/۹۴ و ۱۸)</p>	<p>۱۸</p>
<p>مبارزه با آسیب‌های ثروتمند شدن، در شرایط رو آوردن قدرت و ثروت به برخی مؤمنان، از جمله فراموشی فقرا و نهادینه کردن بخل‌ورزی در انفاقات</p>	<p>... وَ اللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ * الَّذِينَ يَبْخُلُونَ وَ يَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ وَ مَنْ يَتَوَلَّ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ... (حدید: ۲۴-۲۳/۹۴)</p>	<p>۱۹</p>
<p>بیان این‌که ضرر بخل به خود فرد برمی‌گردد.</p>	<p>هَا أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ تُدْعُونَ لِنُفْقَائِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَمِنْكُمْ مَنْ يَبْخُلُ وَ مَنْ يَبْخُلُ فَإِنَّمَا يَبْخُلُ عَنِ نَفْسِهِ... (محمد: ۳۸/۹۵)</p>	<p>۲۰</p>
<p>مدح مؤمنان و ابراری که انفاقات خود را به شکل درستی انجام می‌دهند در مقابل آسیب بخل در طبقات مرجع</p>	<p>يُوفُونَ بِالنَّذْرِ وَ يَخَافُونَ يُومًا كَانَتْ سَرَّةً مَسْتَظِيرًا * وَ يُطْعِمُونَ الطَّعَامَ عَلَي حَبِّهِ مَشْكِينًا وَ يَتِيمًا وَ أَسِيرًا * إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللَّهِ... (انسان: ۹-۷/۹۸)</p>	<p>۲۱</p>

<p>بیان دسته‌ی دیگری از الطاف به منظور جلب رحمت الهی با تأکید بر انفاق</p>	<p>وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَ اطِيعُوا الرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ (نور: ۱۰۳/ ۵۶)</p>
<p>تأکید بر استفاده از فرصت انفاق همراه با هشدار نسبت به ترک این عمل در روز رستاخیز</p>	<p>وَأَنْفِقُوا مِنْ مَا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَّ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ... (منافقون: ۱۰/ ۱۰۵)</p>
<p>تلاش برای رفع آسیب‌های ثروت‌مند شدن از راه بخل‌ورزی، و تشویق به ترک بخل به عنوان عامل رستگاری مؤمنان</p>	<p>... وَأَنْفِقُوا خَيْرًا لَأَنْفُسِكُمْ وَمَنْ يُوقِ شَحْحَ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ * إِنْ تَقْرَضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا يضاعِفْهُ لَكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ... (تغابن: ۱۱۰/ ۱۶-۱۷)</p>
<p>استفاده از عنوان صدقات به منظور تأکید بر نقش این عمل در هویت اسلامی جامعه‌ی اسلامی و عامل اثبات ایمان و از سوی دیگر بیان موارد مصرف صدقات و توسعه‌ی آن</p>	<p>إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَ فِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ ابْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةً مِنَ اللَّهِ (توبه: ۶۰/۱۱۴)</p>

چنان که مشاهده می‌شود، در سوره‌های نازل شده پس از هجرت به مدینه، معارف و دستورات اسلامی در خصوص الزام رفتاری انفاق و توجه به وضع نیازمندان، در ابعاد مختلف زندگی فردی، خانوادگی و اجتماعی مسلمانان، توسعه‌ی فراوانی یافته است. این الزام رفتاری، یکی از نمونه‌هایی است که با استناد به آن‌ها، می‌توان دریافت قرآن کریم در این مرحله از نزول، چگونه نسبت به فرهنگ‌سازی این الزام رفتاری، اقدام فرموده است. تحلیل آیات فوق، مؤید انجام اقدامات زیر توسط قرآن کریم در این مرحله از نزول است:

۱. تشریح وجوب انفاق

در سوره‌های مکی، عمل انفاق، به صورت یک حکم اخلاقی و یک امر مستحب، مورد تأکید قرآن کریم قرار گرفته است، اما در سوره‌های مدنی، انفاق واجب را در عرض آن تشریح فرموده است. به عنوان مثال، در سوره‌ی بقره که نخستین سوره‌ی نازل شده در مدینه به شمار می‌رود، انفاق را در جنبه‌ی «انفاق مستحب و ایثارگری» و جنبه‌ی «ادای حقوق واجب» مطرح فرموده است و نیکوکار واقعی را کسی می‌داند که در هر دو میدان

انجام وظیفه کند: «لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَ لَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ... آتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَىٰ وَ الْيَتَامَىٰ وَ الْمَسَاكِينَ وَ ابْنَ السَّبِيلِ وَ السَّائِلِينَ وَ فِي الرِّقَابِ وَ أَقَامَ الصَّلَاةَ وَ آتَى الزَّكَاةَ» (بقره: ۱۷۷) (ر.ک: مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱، ۶۰۰؛ طبری، ۱۴۱۲، ج ۲، ۵۸) و فرهنگ انفاق، به عنوان جبران برخی کمبودهای عبادی دیگر، نفوذ داده می‌شود. برای نمونه، انفاق، به مثابه کفاره، به عنوان تکلیف برای چالش‌هایی که در انجام تکالیفی مانند روزه و یا حج اتفاق می‌افتد، تشریح می‌شود؛ چنان که در تشریح احکام حج، انفاق را به عنوان یکی از موارد جایگزین کفاره برای کسانی که ناچار هستند سر خود را قبل از موعد بتراشند، تشریح می‌فرماید: «فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ بِهِ أَذًى مِنْ رَأْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ». (بقره: ۱۹۶)

همچنین در دوره‌های که ثروت و منابع ثروت مسلمانان ثبات پیدا کرده و جامعه‌ی مسلمان از اضطراب‌های دوره‌ی اول دعوت اسلامی فاصله گرفته است، فرصتی فراهم می‌شود تا واجبات مالی، بیشتر از گذشته مطرح شود؛ لذا با توجه به درآمدزایی‌هایی که از راه غنائم جنگی یا دیگر درآمدها حاصل می‌شد، موضوع خمس مطرح و موارد مصرف آن نشان داده می‌شود. چنان که در سوره‌ی انفال، خمس را واجب فرموده است: «وَ اعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَ لِلرَّسُولِ وَ لِيِذِي الْقُرْبَىٰ وَ الْيَتَامَىٰ وَ الْمَسَاكِينِ وَ ابْنِ السَّبِيلِ...». (انفال: ۴۱)

۲. توسعه موارد مصرف انفاق

در سوره‌های مکی، مصرف محدود انفاقات را عمدتاً در پنج قسم خویشان، نیازمندان، در راه ماندگان (اسراء: ۵۰/ ۲۶؛ نحل: ۷۰/ ۹۰؛ روم: ۳۸/ ۸۴)، فقیری که از تقاضا کردن خویشترنداری می‌کند و گدایان (معارج: ۷۹/ ۲۴-۲۵؛ ذاریات: ۶۷/ ۱۹) (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ۳۶۹) معرفی فرموده است. اما در سوره‌های مدنی، موارد مصرف انفاقات را توسعه بخشیده، به گونه‌ای که علاوه بر مصادیقی که در سوره‌های مکی آمده است، مصرف آن را برای امور دیگری چون آزاد کردن بردگان، پرداخت حق الزحمه‌ی کارکنانی که به جمع‌آوری صدقات می‌پردازند، تألیف قلوب برخی از مشرکان با مسلمانان، پرداخت بدهی بدهکاران، در راه تقویت آیین خدا و فقرایی که در راه خدا فقیر شده‌اند و... توسعه بخشیده است. (بقره: ۱۷۳/ ۸۷ و ۱۷۷؛ نساء: ۳۶/ ۹۲؛ توبه: ۶۰/ ۱۱۴) همچنین با توجه به ضرورت‌های پیش آمده،

۱. همچنین در انفاق مستحب، شش گروه از نیازمندان را ذکر می‌کند.

مصادیق آن توسعه می‌یابد. این توسعه می‌تواند با گسترش جامعه‌پردازی و توسعه‌ی نیازهای حکومت و اجتماع اسلامی و نیز با توجه به توسعه‌ی درآمدهای اسلامی هماهنگ باشد و کاشف از این باشد که میان صدور احکام واجب مالی و توسعه‌ی موارد وجوب و توسعه مصرف‌کنندگان انفاقات رابطه‌ای معنادار وجود دارد. به عنوان مثال، با توجه به ضرورت پیش آمده در امر جهاد با دشمنان، مصداق دیگری را برای انجام انفاق اضافه می‌نماید و به مسلمانان دستور می‌دهد برای اقامه‌ی دین و اعتلای کلمه‌ی توحید و در راه رضای خدا و تقرب به او، مال خود را برای تأمین تجهیزات جنگی انفاق کنند: «وَأَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ وَأَحْسِنُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ» (بقره: ۸۷/۱۹۵) و دستور می‌دهد تا انفاق در خدمت تهیه‌ی نیرو برای دفع دشمن و حفظ جامعه‌ی اسلامی از تهدیدات دشمنان و بهره‌مندی از امنیت قرار گیرد. (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۹، ۱۱۷): «وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُزْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ وَآخِرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ». (انفال: ۸۸/۶۰) با پیش آمدن جنگ تبوک، دستور مؤکد می‌دهد که مسلمانان در راه خدا و به ویژه برای جهاد، انفاق کنند: «آمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَأَنْفِقُوا مِمَّا جَعَلَكُمْ مُسْتَحْلِفِينَ فِيهِ فَالَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَأَنْفَقُوا لَهُمْ أَجْرٌ كَبِيرٌ ... وَمَا لَكُمْ أَلَّا تُنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلِلَّهِ مِيرَاثُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَا يَسْتَوِي مِنْكُمْ مَنْ أَنْفَقَ مِنْ قَبْلِ الْفَتْحِ وَقَاتَلَ أُولَئِكَ أَعْظَمُ دَرَجَةً مِنَ الَّذِينَ أَنْفَقُوا مِنْ بَعْدُ وَقَاتَلُوا وَكُلًّا وَعَدَّ اللَّهُ الْحُسْنَى وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ * مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ وَلَهُ أَجْرٌ كَرِيمٌ» (حدید: ۹۴/۱۱۰)

۳. توسعه منابع انفاق

اقدام دیگر قرآن کریم، توسعه‌ی منابع انفاق است. به عنوان مثال در نتیجه تأکیده‌های قرآن کریم بر انجام انفاق و پاداش‌هایی که برای آن ذکر می‌کند، مسلمانان درباره‌ی این‌که از چه چیزهایی باید انفاق کنند، سوال می‌پرسیدند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲، ۵۴۷؛ زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۱، ۲۵۷) قرآن کریم در پاسخ، هر نوع کار، مال و سرمایه مفیدی را محل انفاق معرفی فرموده است: «يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلْ مَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ... وَمَا تَعْمَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ» (بقره: ۸۷/۲۱۵) این پاسخ، حتی امور معنوی همچون علم را نیز در بر می‌گیرد، زیرا جمله‌ی «وَمَا تَعْمَلُوا مِنْ خَيْرٍ» معنای وسیعی دارد که تمام اعمال خیر را شامل می‌شود. (ر.ک: مکارم، ۱۳۷۴، ج ۲، ۱۰۴) یا آن‌که در آیه‌ای دیگر، «عفو» که مراد از آن، واسطه شدن در انفاق است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۲، ۱۹۶) را به عنوان یکی از منابع انفاق

معرفی فرموده است: «... يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ...» (بقره: ۲۱۹/۸۷)

۴. تأکید بر رعایت اخلاق انفاق

اقدام دیگر قرآن کریم، تأکید بر رعایت اخلاق انفاق است که برخی از موارد آن عبارتند از:

- تأکید می‌کند هدف از انفاق باید کسب رضایت الهی و نه رضایت مردم باشد و چنین انفاقی است که برای انفاق کننده سودمند خواهد بود: «مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فِي كُلِّ سُنبُلَةٍ مِائَةٌ حَبَّةٌ وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ» (بقره: ۸۷/ ۲۶۱)

- با تبیین صورت عمل و کیفیت آن، از انفاق ریایی و غیر خدایی بر حذر می‌دارد و چنین انفاقی را فاقد برکت و بهره می‌داند: «الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ لَا يُتْبِعُونَ مَا أَنْفَقُوا مَتًّا وَلَا أَدَىٰ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ» (بقره: ۸۷/۲۶۲) «وَمَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَتَثْبِيتًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ كَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ أَصَابَهَا وَابِلٌ فَآتَتْ أُكُلَهَا ضِعْفَيْنِ فَإِن لَّمْ يُصِبْهَا وَابِلٌ فَطَلَّ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ» (بقره: ۸۷/۲۶۵)

- مسلمانان را از انفاق با متنت و اذیت نهی می‌کند: «قَوْلٌ مَّعْرُوفٌ وَمَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَا أَدَىٰ... يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَبْطُلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَىٰ كَالَّذِي يُنْفِقُ مَالَهُ رِئَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ صَفْوَانٍ عَلَيْهِ ثُرَابٌ فَأَصَابَهُ وَابِلٌ فَتَرَكَهُ صَلْدًا لَا يَقْدِرُونَ عَلَىٰ شَيْءٍ مِّمَّا كَسَبُوا وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ... أَلَا يَوَدُّ أَحَدُكُمْ أَنْ تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِنْ نَخِيلٍ وَأَعْنَابٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ لَهُ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ وَأَصَابَهُ الْكِبَرُ وَهُوَ كَذُرِّيَّةٍ ضَعَفَاءُ فَأَصَابَهَا إِعْصَارٌ فِيهِ نَارٌ فَاحْتَرَقَتْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ» (بقره: ۲۶۳-۲۶۶/۸۷) «وَالَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ رِئَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَنْ يَكُنِ الشَّيْطَانُ لَهُ قَرِينًا قَرِينًا» (نساء: ۹۲/ ۳۸)

- کیفیت مالی را که انفاق می‌شود بیان و بر طیب بودن مال و خبیث نبودن آن تأکید می‌کند و دستور می‌دهد که از مال پاکیزه‌ی خود انفاق کنند تا فقیر با رغبت آن را بگیرد، نه آن‌که از جهت بخل و تنگ نظری هر مال ناپاک و دور انداختنی را در راه خدا بدهند: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ وَمِمَّا أَخْرَجْنَا لَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَلَا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ مِنْهُ تُنْفِقُونَ وَلَسْتُمْ بِآخِذِيهِ إِلَّا أَنْ تُغْمِضُوا فِيهِ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ * الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُم بِالْفَحْشَاءِ وَاللَّهُ يَعِدُكُمْ مَغْفِرَةً مِنْهُ وَفَضْلًا وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ * يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا وَمَا يَدْرِكُهُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ» (بقره: ۲۶۷-۲۶۸/۸۷)

- در ضمن آنکه صدقه‌ی آشکار که موجب تشویق و دعوت عملی مردم به کار نیک می‌شود و مایه‌ی دلگرمی فقرا و مساکین و زدودن روحیه‌ی یأس و نومییدی از آنان است را تأیید می‌کند، صدقه‌ی پنهانی را نیز که از ربا و منت و اذیت دورتر است و موجب حفظ آبروی فقیر و احساس ذلت و خفت نکردن او می‌شود را بر صدقه‌ی علنی ترجیح می‌دهد: «إِنْ تُبَدُّوا الصَّدَقَاتِ فِعْمًا هِيَ وَ إِنْ تُخْفَوْهَا وَ تُؤْتُوهَا الْفُقَرَاءَ فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَ يُكْفَرُ عَنْكُمْ مِنْ سَيِّئَاتِكُمْ وَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ * لَيْسَ عَلَيْكُمْ هُدَاهُمْ وَ لَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَ مَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَلَا نُنْفِسِكُمْ وَ مَا تَنْفِقُونَ إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ وَ مَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَ أَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ» (بقره: ۲۷۱/۲۷۲) (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۲، ۳۹۷)

۵. مبارزه با موانع انجام انفاق

از دیگر اقدامات قرآن کریم در راستای درونی‌سازی عمل انفاق و توسعه‌ی آن در جامعه، مبارزه با موانع انجام انفاق است که شاهد آن موارد زیر است:

- نکوهش بخیلان و آمران به بخل که سعی دارند مال خود را که موجب فخرفروشی ایشان است از دست ندهند و به مردم نیز بخیل بودن را توصیه می‌کنند تا سخاوت و بذل و بخشش در مردم شایع نشود: «الَّذِينَ يَبْخُلُونَ وَ يَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ وَ يَكْتُمُونَ مَا آتَاهُمْ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَ أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُهِينًا ... وَ مَا ذَا عَلَيْهِمْ لَوْ آمَنُوا بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ وَ أَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقَهُمُ اللَّهُ وَ كَانَ اللَّهُ بِهِمْ عَلِيمًا» (نساء: ۳۷/۹۲ و ۳۹) «لَكَيْلًا تَأْسَوْا عَلَى مَا فَاتَكُمْ وَ لَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ وَ اللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ * الَّذِينَ يَبْخُلُونَ وَ يَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ وَ مَنْ يَتَوَلَّ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَنِيُّ الْحَمِيدُ» (حدید: ۲۳/۹۴ - ۲۴) «هَا أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ تُدْعَوْنَ لِيُنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَمِنْكُمْ مَنْ يَبْخُلُ وَ مَنْ يَبْخُلْ فَإِنَّمَا يَبْخُلْ عَنِ نَفْسِهِ وَ اللَّهُ الْعَنِيُّ وَ أَنْتُمْ الْفُقَرَاءُ وَ إِنْ تَتَوَلَّوْا يَسْتَبْدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ ثُمَّ لَا يَكُونُوا أَمْثَالَكُمْ» (محمد: ۳۸/۹۵) (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۹، ۱۶۸)

- تحریم ربا و برحذر داشتن از آن و قرار دادن آن در مقابل انفاق و صدقه: «الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقْوَمُونَ إِلَّا كَمَا يَقْوَمُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَ أَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَ حَرَّمَ الرِّبَا... يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَ يُزْبِي الصَّدَقَاتِ... إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا... وَ آتَوْا الزَّكَاةَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ... يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ ذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ... وَ إِنْ كَانَ دُوْ عُسْرَةٌ فَنظِرَةٌ إِلَىٰ مَيْسَرَةٍ وَ أَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ» (بقره: ۲۷۶/۸۷-۲۹۰)

قرآن کریم در این آیات، رباخواری را مقابل انفاق و صدقه قرار داده است، چون رباخوار، پول بلا عوض می‌گیرد و انفاق کننده، پول بلاعوض می‌دهد و نیز آثار سویی که بر

رباخواری بار می‌شود، درست مقابل آثار نیکی است که از صدقه و انفاق به دست می‌آید. آن، اختلاف طبقاتی و دشمنی می‌آورد و این، بر رحمت و محبت می‌افزاید. آن، خون مسکینان را به شیشه می‌گیرد و این، باعث قوام زندگی محتاجان و مسکینان می‌شود. آن، اختلاف در نظام و ناامنی می‌آورد و این، انتظام در امور و امنیت. (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۲، ۴۰۸) چنان که در سوره‌ی آل عمران نیز، مسئله‌ی ربا در مقابل مسئله‌ی انفاق و صدقه قرار گرفته است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ * وَ اتَّقُوا النَّارَ الَّتِي أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ ... الَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَ الضَّرَّاءِ وَ الْكَاطِمِينَ الْغَيْظَ وَ الْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَ اللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ» (آل عمران: ۱۳۱/۱۳۴)

۶- تشویق و تحریض به انفاق

چنان‌که در نمایه‌ی اهداف آیات نازل شده در مکه مشاهده شد، از جمله شیوه‌هایی که در سوره‌های مکی، به منظور پرداخت زکات و انفاقات صورت گرفت، تشویق و ترغیب به انفاق است. این امر، در دوره‌ی مدنی نزول قرآن کریم، به گونه‌های مختلف مورد پیگیری قرار گرفته و توسعه‌ی فراوانی یافته است. چنان‌که غرض کلی تمام آیات سوره‌ی مبارکه‌ی حدید (نزول: ۹۴)، تحریک و تشویق مؤمنان به انفاق در راه خدا دانسته شده است. (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۹، ۱۴۴) تشویق و ترغیب مؤمنان به انفاق در سوره‌های مدنی، به شیوه‌های زیر، مورد پیگیری قرار گرفته است:

- انفاق کسانی که در راه خدا انفاق می‌کنند به دانه‌ی پر برکتی که در زمین مستعدی افشانده شود تشبیه شده است که هفتصد برابر و چه بسا به اذن خدا بیشتر می‌شود: «مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ فِي كُلِّ سَنَابِلَةٍ مِائَةٌ حَبَّةٌ وَ اللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ وَ اللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ». (بقره: ۸۷ / ۲۶۱)

- در مقام بیان ویژگی‌ها و امتیازات مردانی که به معنای حقیقی کلمه، مؤمن هستند، انفاق را مورد تأکید قرار می‌دهد: «الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَ مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ * أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا لَهُمْ دَرَجَاتٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَ مَغْفِرَةٌ وَ رِزْقٌ كَرِيمٌ». (انفال: ۸۸ / ۴-)

در سوره‌ی حدید (نزول ۹۴)، انفاق را حکایتگر ایمان مؤمنان می‌داند و در تشویق مؤمنان به این عمل، انفاق آنان را قرض دادن به خدا دانسته که اجر فراوانی بر آن مترتب است. (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۹، ۱۴۴) و وعده‌ی اجری بزرگ در برابر آن می‌دهد: «فَالَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَ أَنْفَقُوا لَهُمْ أَجْرٌ كَبِيرٌ» (حدید: ۷/۹۴)

- به منظور تشویق مؤمنان به انفاق و آسان نمودن انفاق برای ایشان، به آن‌ها تذکر می‌دهد که اموال ایشان در حقیقت ملک خداست و خدا آن‌ها را خلیفه‌ی خود در این

اموال قرار داده است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۹، ۱۵۱): «وَأَنْفِقُوا مِمَّا جَعَلَكُمْ مُسْتَحْلِفِينَ فِيهِ...» (حدید: ۹۴/۷) و انسان‌های بخیلی را که از مال خدا در راه خدا انفاق نمی‌کنند، به شدت مورد توبیخ قرار می‌دهد: «وَمَا لَكُمْ أَلَّا تُنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ لِلَّهِ مِيرَاتُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ» (حدید: ۱۰/۹۴)

- مؤمنان را به عجله در انفاق دستور می‌دهد و بیان می‌دارد که در انفاق در راه خدا، هر قدر بیشتر عجله شود نزد خدا محبوب‌تر و منزلت و اجرش بیشتر است: «وَمَا لَكُمْ أَلَّا تُنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ لِلَّهِ مِيرَاتُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ لَا يَسْتَوِي مِنْكُمْ مَنْ أَنْفَقَ مِنْ قَبْلِ الْفَتْحِ وَ قَاتَلَ أُولَئِكَ أَكْبَرُ مَنْ أَنْفَقُوا مِنْ بَعْدِ وَ قَاتَلُوا وَ كَلَّا وَعَدَّ اللَّهُ الْحُسْنَى وَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ». (حدید: ۱۰/۹۴)

- در حد اعلا، به انفاق در راه خدا تشوق می‌کند و انفاق را قرض دادن به خدا می‌نامد که چند برابر باز پرداخت می‌شود: «مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ وَ لَهُ أَجْرٌ كَرِيمٌ... يَوْمَ تَرَى الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ يَسْعَى نُورُهُمْ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ بَأْيَمَانِهِمْ... إِنَّ الْمُضَدِّفِينَ وَ الْمُضَدَّفَاتِ وَ أَقْرَضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا يُضَاعَفُ لَهُمْ وَ لَهُمْ أَجْرٌ كَرِيمٌ» (حدید: ۹۴-۱۱/۱۸)

- نمونه‌ی ایثار در انفاق را نام برده و مورد تمجید قرار می‌دهد: «يُوفُونَ بِالنَّذْرِ وَ يَخَافُونَ يُؤْمًا كَانَتْ شُرُهُ مُسْتَطِيرًا * وَ يُطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ مَشْكِينًا وَ يَتِيمًا وَ أَسِيرًا * إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللَّهِ لَا نُرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَ لَا شُكْرًا» (انسان: ۹۸/۷-۹)

- در مقام دستور به اطاعت پروردگار، در وظایف و عبادت‌هایی که برای بندگانش تشریح کرده، از میان همه‌ی وظایف، تنها نماز و انفاق را یادآوری کرده است، زیرا این دو تکلیف در میان تکالیف راجع به خدا و خلق به منزله‌ی رکن است (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۵، ۱۵۷): «وَ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَ آتُوا الزَّكَاةَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ» (نور: ۱۰۳/۵۶)

- به مؤمنان تذکر می‌دهد، فرصت انجام عمل انفاق را غنیمت بشمارند و آن را از دست ندهند: «وَ أَنْفِقُوا مِنْ مَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَّ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ فَيَقُولَ رَبِّ لَوْلَا أَخَّرْتَنِي إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ فَأَصَّدَّقَ وَ أَكُنْ مِنَ الصَّالِحِينَ * وَ لَنْ يُؤَخَّرَ اللَّهُ نَفْسًا إِذَا جَاءَ أَجَلُهَا وَ اللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ» (منافقون: ۱۰۵/۱۱-۱۰)

- آنانی که از بخل و حرص خویش مصون بمانند را رستگار و پیروز می‌خواند: «... وَ أَنْفِقُوا خَيْرًا لِأَنْفُسِكُمْ وَ مَنْ يُوقِ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» (تغابن: ۱۱۰/۱۶) و بر انفاق و جلوگیری از بخل و شح نفس، تشویق می‌فرماید: «إِنَّ تَقْرُضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا يُضَاعَفُ لَكُمْ وَ يَغْفِرُ لَكُمْ وَ اللَّهُ شَكُورٌ حَلِيمٌ * عَالِمُ الْغَيْبِ وَ الشَّهَادَةِ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ» (تغابن: ۱۱۰/۱۷-۱۸)

نتیجه گیری

از آن‌چه بیان شد نتیجه گرفته می‌شود، قرآن کریم به منظور ایجاد فرهنگ اسلامی، الزامات رفتاری خاصی را در جامعه‌ی اسلامی مورد تأکید و پیگیری قرار داده و علاوه بر آن اقداماتی را به منظور فرهنگ‌سازی آن در جامعه‌ی اسلامی به مرحله‌ی اجرا گذاشته است. این حقیقت با بررسی موردی اهداف آیات ناظر بر الزام رفتاری انفاق و توجه به وضع نیازمندان در دوره‌ی مدنی نزول قرآن کریم و تفاوت رویکرد قرآن کریم نسبت به فرهنگ‌سازی آن در جامعه در دوره مکی نزول قرآن کریم، مورد بررسی قرار گرفت. بررسی اهداف این آیات نشان می‌دهد:

۱. در سوره‌های مکی، عمل انفاق، به صورت یک حکم اخلاقی و یک امر مستحب، مورد تأکید قرار گرفته، اما در سوره‌های مدنی، انفاق واجب را در عرض آن تشریح فرموده و فرهنگ انفاق، به عنوان جبران برخی کمبودهای عبادی دیگر یا به صورت واجبات مالی، نفوذ داده می‌شود.

۲. توسعه‌ی موارد مصرف و مستحقین انفاق در سوره‌های مدنی با گسترش جامعه‌پردازی و توسعه‌ی نیازهای حکومت و اجتماع اسلامی و نیز با توجه به توسعه‌ی درآمدهای اسلامی. ۳. توسعه‌ی منابع انفاق از امور مالی به هر نوع کار، مال، سرمایه‌ی مفید و امر معنوی که می‌تواند محل انفاق باشد.

۴. تأکید بر رعایت اخلاق در انفاق با تبیین اموری چون اهداف الهی انفاقات، طاهر بودن، خبیث نبودن مال مورد انفاق، صورت عمل و کیفیت آن و پرهیز دادن از انفاق با منت، آزار و ربایی و تشویق به صدقه‌ی پنهانی و....

۵. مبارزه با موانع انجام انفاق با اموری چون نگویش بخیلان و آمران به بخل و تحریم ربا و برحذر داشتن از آن و قرار دادن آن در مقابل انفاق و صدقه.

۶. توسعه و تشویق گسترده‌تر مسلمانان به انفاق در مقایسه با دوره‌ی نزول مکی قرآن کریم؛ با اموری چون توصیفات عمل انفاق کنندگان و تأکید بر انفاق به عنوان خصیصه‌ی مؤمنانه، دستور به تعجیل در انفاق، غنیمت شمردن فرصتهای انفاق و...

کتاب نامه

• قرآن کریم

- ابن ندیم، محمد بن اسحاق (۱۳۴۶)، *الفهرست*، تهران: انتشارات تجدد.
- بهجت پور، عبدالکریم (۱۳۹۵)، *تفسیر تنزیلی، اصول، مبانی، قواعد و فواید*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- بیهقی، محمد بن حسین (۱۳۶۱) *دلائل النبوة*، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی.
- حسکانی، عبیدالله بن عبدالله (۱۴۱۱)، *شواهد التنزیل لقواعد التفضیل*؛ تحقیق محمد باقر محمودی، ج۱، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات.
- دروزه، محمد عزت (۱۳۸۳)، *التفسیر الحدیث*، قاهره: داراحیاء الکتب العربی.
- رامیار، محمود (۱۳۶۲)، *تاریخ قرآن*، تهران: انتشارات امیر کبیر.
- خلیفه، رشاد (۱۳۶۵)، *اعجاز قرآن تحلیل آماری حروف مقطعه*، ترجمه سید محمد تقی آیت اللهی، شیراز: انتشارات دانشگاه شیراز.
- زمخشری، محمود (۱۴۰۷)، *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل*، بیروت: دار الکتب العربی.
- زنجانی، ابوعبدالله (۱۳۸۸)، *تاریخ القرآن*، چاپ سوم، مقدمه احمد امین، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- سیوطی، جلال الدین عبدالرحمن (۱۴۰۷ق)، *الاتقان فی علوم القرآن*، بیروت: دار الکتب العلمیه.
- شهرستانی، محمدبن عبدالکریم (۱۳۷۶)، *مفاتیح الاسرار و مصابیح الابرار*، محمد علی آذرشب، تهران: دفتر نشر مکتوب.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۴۱۷)، *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعهی مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲)، *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، تهران: انتشارات ناصر خسرو.
- طبری، ابو جعفر محمد بن جریر (۱۴۱۲)، *جامع البیان فی تفسیر القرآن*، بیروت: دار المعرفه.
- معرفت، محمد هادی (۱۴۱۲)، *التمهید فی علوم القرآن*، قم: مؤسسه النشر الاسلامیه.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴)، *تفسیر نمونه*، ج۱، تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- نکونام، جعفر (۱۳۸۰)، *درآمدی بر تاریخ گذاری قرآن کریم*، ج۱، تهران: نشر هستی نما.
- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب بن جعفر بن وهب (بی تا)، *تاریخ الیعقوبی*، بیروت: دارصادر.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی